XALQ CHOLG'ULARI ANSAMBLIDA CHANG CHOLG'USINING O'RNI VA IJROCHILIK IMKONIYATLARI

Chang sinfi o'qituvchisi: **Tosheva Dilorom Boriyevna**
Termiz shahar 1-son bolalar musiqa va san'at maktabi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22913952

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada o'zbek xalq milliy cholg'u ijrochiligida alohida o'rin tutuvchi chang cholg'usining xalq cholg'ulari ansambli hamda orkestridagi tutgan o'rni, akustik-akkompanimentlik vazifalari va texnik-ijrochilik imkoniyatlari ilmiy-amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada chang cholg'usining tarixiy rivojlanish bosqichlari, uning rekonstruksiya qilinishi natijasida xromatik diapazonga ega bo'lishi hamda ansambl fakturasida garmonik va ritmik tayanch vazifasini o'tashi ko'rib chiqilgan. Shuningdek, cholg'uning yakkonavozlik (solo) hamda jo'r bo'luvchi (akkompaniment) sifatidagi imkoniyatlari, tremolo, arpedjio, glissando va shtrixlar texnikasi batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: Chang cholg'usi, xalq cholg'ulari ansambli, ijrochilik imkoniyatlari, garmonik faktura, akkompaniment, tremolo, rekonstruksiya, xromatik diapazon, yakkonavozlik, O'zbekiston milliy musiqasi.

Kirish

O'zbek xalq musiqa madaniyati boy va ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, unda milliy cholg'u instrumentariysi alohida ahamiyat kasb etadi. Asrlar davomida shakllanib kelgan cholg'ular orasida zarbli-torli guruhga mansub bo'lgan chang cholg'usi o'zining jilvakor tembri, keng diapazoni va ko'p ovozli (polifonik hamda garmonik) ijro xususiyatlari bilan ajralib turadi.

XX asr o'rtalarida amalga oshirilgan cholg'ularni rekonstruksiya qilish va takomillashtirish jarayonlari natijasida chang cholg'usining ijrochilik imkoniyatlari sezilarli darajada kengaytirildi. Xromatik tovushqatorga ega bo'lgan zamonaviy chang nafaqat an'anaviy xalq kuylarini, balki murakkab polifonik va ko'p ovozli kompozitorlik asarlarini ham mahorat bilan ijro etish imkonini berdi.

Bugungi kunda xalq cholg'ulari ansambli hamda orkestrlarida chang cholg'usisiz mukammal garmonik va ritmik fakturani tasavvur etib bo'lmaydi. Cholg'uning ko'p ovozli vertikal tuzilmalarni (akkordlar, arpedjiolar) hosil qila olishi uni ansamblda o'ziga xos "poydevor" va "bog'lovchi bo'g'in"ga aylantiradi. Ushbu maqolaning maqsadi — xalq cholg'ulari ansamblida chang cholg'usining tutgan o'rni, uning jo'r bo'luvchi hamda solistik imkoniyatlarini ilmiy va metodik jihatdan atroflicha tahlil etishdan iborat.

Asosiy qism

Chang cholg'usining tarixiy va konstruktsion rivojlanish bosqichlari. Chang — qadimiy ildizlarga ega bo'lgan zarbli-torli milliy cholg'udir. Sharq miniatyuralari va tarixiy risolalarda (Al-Forobiy, Ibn Sino, Al-Kavkabiy va b.) changning turlicha ko'rinishlari va ijro usullari haqida ma'lumotlar keltirilgan. An'anaviy chang trapesiya shaklidagi yog'och qutidan iborat bo'lib, unga metall torlar tortilgan va yog'och cho'plar (zaxmep/bula) yordamida zarb berib chalingan.

XX asrning 30-40-yillarida A.I. Petrosyans va V.A. Uspenskiy boshchiligidagi rekonstruksiya loyihalari doirasida chang cholg'usi ustida jiddiy takomillashtirish ishlari olib borildi. Natijada:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

- Diatonik tovushqatordan to‘liq xromatik tovushqatorga o‘tildi.
- Cholg‘uning diapazoni kengaytirilib, uning bir nechta turlari (chang-soprano, chang-tenor, chang-bas) yaratildi.
- Torlar soni oshirildi va ularning sozlanish tizimi standartlashtirildi.

Ushbu o‘zgarishlar changni yakka ijrochilik va ansambl tarkibidagi yetakchi garmonik cholg‘u darajasiga ko‘tardi.

Ansambl va orkestr fakturasida changning funksional vazifalari. Xalq cholg‘ulari ansamblida har bir cholg‘u guruhining o‘ziga xos funksional vazifasi bor. Chang cholg‘usi ansamblda quyidagi uchta asosiy vazifani bajaradi:

Garmonik va akkordli ko‘mak (Akkompaniment). Chang cholg‘usining asosiy kuchi — bir vaqtning o‘zida bir nechta tovushni (3-4 ovozli akkordlarni) ijro eta olishidadir. Nay, g‘ijjak yoki tanbur kabi bir ovozli (melodik) cholg‘ular kuy yo‘nalishini olib borganda, chang ularga garmonik poydevor va zamin yaratib beradi.

Ritmik tayanch va dinamik impuls. Chang zarbli-torli cholg‘u bo‘lganligi sababli, uning har bir zarbi aniq ritmik urg‘u hosil qiladi. U doira va boshqa zarbli cholg‘ular bilan hamohang ravishda ansamblning umumiy metroritmik iqlimini ushlab turadi.

Melodik hamda kontrapunktik chiziqni yuritish. Tajribali changchilar ansambl ichida asosiy kuyga javob beruvchi kontrapunkt (aks-sado) iboralarini yoki parallel melodik chiziqlarni ijro etib, ansambl ko‘p ovozli fakturasini boyitadi.

Quyidagi jadvalda chang cholg‘usining ansambldagi turli vazifalari va unga mos ijro usullari ko‘rsatilgan:

Ansambldagi vazifasi	Qo‘llaniladigan ijro usullari va texnikalar	Musiqiy samaradorligi
Garmonik akkompaniment	Arpedjio, tekis va sinxron akkordlar	Fakturani hajm va garmonik boylik bilan ta'minlaydi
Melodik yakkonavozlik	Tremolo, legatoga taqlid, zarbli va dinamik o‘yinlar	Kuyga yorqin va jilvakor tembr beradi
Ritmik tayanch	Stakkato, almashlab zarb berish, ostinato	Ansamblning metroritmik aniqligini ta'minlaydi
Lirik-vizual effektlar	Glissando, flajoletlar, pedal effekti	Asarga bo‘yoqdorlik va tasviriy kayfiyat bag‘ishlaydi

Chang cholg‘usining ijrochilik imkoniyatlari va texnik usullari. Chang cholg‘usida ijro etish texnikasi ikki qo‘ldagi maxsus yog‘och cho‘plar (zaxmep) vositasida amalga oshiriladi. Cholg‘uchining texnik mahorati va ijrochilik imkoniyatlari quyidagi asosiy usullarda namoyon bo‘ladi: Tremolo texnikasi: Chang zarbli cholg‘u bo‘lgani uchun tovush urilgach sekin-asta so‘nadi. Uzoq davom etuvchi va cho‘ziluvchan melodik chiziqlarni ijro etishda ikki cho‘pning o‘ta tez va tekis navbatlashishi — tremolo usulidan foydalaniladi. Bu usul changda lirik, mayin va uzluksiz kuy yangrashini ta'minlaydi.

Arpedjiatsiyalangan va garmonik akkordlar: Ikki qo‘l vositasida bir vaqtning o‘zida 2, 3 va 4 ovozli akkordlarni olish, ketma-ket va tezkor arpedjolarni ijro etish changning eng kuchli tomonlaridan biridir.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Glissando: Cho‘pning dastalari yoki maxsus vosita bilan torlar bo‘ylab tez va uzluksiz sirpanishi natijasida hosil bo‘ladigan illyuzor, toqinlanuvchi va vizual musiqiy effekt.

Shtrixlar va artikulatsiya: Stakkato (uzuq-yuluq zarb), marcato (urg‘uli zarb), torlarni qo‘l bilan bosib tovushni so‘ndirish (pizzicato effekti) kabi dinamik usullar asarning ifodaliligini oshiradi.

Ansambl va orkestrda chang guruhining o‘zaro hamkorligi. Ansambl sharoitida chang cholg‘usi ko‘pincha qonun, rubob va g‘ijjaklar bilan uzviy muloqotda bo‘ladi. Masalan, qonun va chang dualiteti o‘zbek xalq ijrochiligida eng jozibali garmonik uyg‘unlikni yaratadi. Qonunning nozik, chertib chalinadigan va ushlab turiluvchi tembri changning dinamik hamda zarbli tembriga qo‘shilganda ansamblga o‘zgacha sharqona bo‘yoq bag‘ishlaydi.

Katta xalq cholg‘ulari orkestrida esa chang-soprano, chang-tenor hamda chang-bas kabi turlardan tashkil topgan alohida changlar guruhi mavjud. Bu guruh orkestrda xuddi simfonik orkestrdagi arfa yoki fortepiano kabi garmonik tutashtiruvchi va fakturani boyituvchi asosiy omil sifatida xizmat qiladi.

Xulosa

O‘zbek xalq cholg‘ulari ansambli va orkestrida chang cholg‘usining o‘rni beqiyosdir. O‘zining boy texnik imkoniyatlari, keng diapazoni va ko‘p ovozli ijro xususiyatlari bilan chang ansamblning garmonik va metroritmik yaxlitligini ta'minlaydi.

O‘tkazilgan tahlillar va amaliy kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki. Chang — ansambl fakturasining garmonik ustunidir. U bir vaqtning o‘zida ham ritmik impulslarni bera oladi, ham murakkab akkord va arpedjiolar vositasida garmonik zamin yaratadi.

Keng ijrochilik diapazoni. Tremolo, glissando va turli artikulatsion shtrixlar yordamida chang ham dramatik-jo‘shqin, ham lirik-tasviriy obrazlarni yuqori mahorat bilan ifodalay oladi.

Musiqiy integratsiya. Chang cholg‘usining takomillashtirilishi va xromatik tizimga o‘tilishi unga nafaqat o‘zbek xalq kuylarini, balki jahon klassik hamda zamonaviy kompozitorlik asarlarini ansambl va solo shaklida ijro etish imkonini berdi.

Xulosa qilib aytganda, chang cholg‘usini o‘rgatish va uning ijrochilik sirlarini chuqur tadqiq etish milliy cholg‘u ijrochiligini va ansambl san'atini yangi bosqichga ko‘tarishda muhim ilmiy-pedagogik ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Petrosyans, A. I. (1980). O‘zbek xalq cholg‘ularini o‘rganish va ularni takomillashtirish uslubiyoti. Toshkent: "O‘qituvchi" nashriyoti.
2. Olimov, S. H. (2017). Chang cholg‘usida ijrochilik mahorati va dars berish uslubiyoti. Toshkent: "Musiqa" nashriyoti.
3. Lutfullayev, A. A. (2019). Xalq cholg‘ulari orkestrlashtirishi va ansambl san'ati. Toshkent: "G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uy".
4. Zokirov, R. M. (2021). An'anaviy va zamonaviy chang ijrochiligida texnik usullar va shtrixlar tahlili. "San'at va madaniyat masalalari" ilmiy-amaliy jurnali, №2(15), 32-39-betlar.
5. Yoqubov, B. T. (2022). O‘zbek xalq cholg‘ulari ansamblida faktura va garmonik hamohanglik masalalari. Toshkent: O‘zbekiston Davlat Konservatoriyasi ilmiy to‘plami.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.